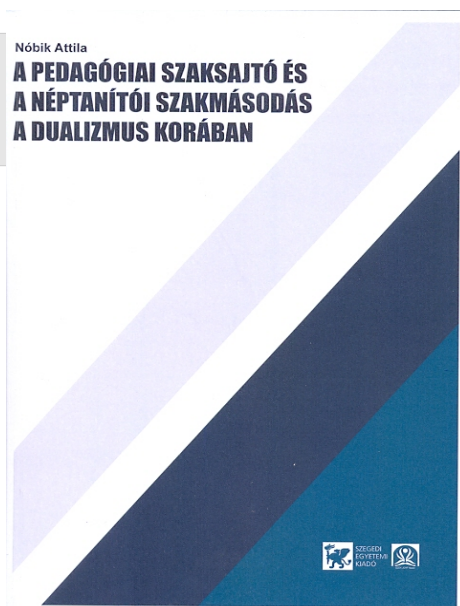

Tanítóság a dualizmuskori szaklapok hasábjain

Frank Tamás*

Nóbik A. (2019). *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. <http://real.mtak.hu/113973/>

A nyugat-európai hagyományokra építő, és főleg a porosz-német oktatáspolitikai paradigmát követő hazai oktatási processzus jelentős megkésettiséggel küszködött még a 19. század második felében is. A neveléstudományi kutatók nemcsak az Eötvös-féle népiskolai törvény hatására megváltozó tanító(nő)i létszám- és arányváltozásokat, a tanító(nő)képző intézetek geneziséjét, a képzési követelményrendszer változását, az analfabetizmus elleni küzdelmet helyezték a kutatások fókuszába, hanem a tanítóságot mint szakmai-társadalmi réteget is a vizsgálódások homlokterébe állították.

A neveléstörténészek körében a pedagógusok; tanítók és tanárok professzionalizációjának kutatása nem újkeletű vizsgálati terep. Bár

felvetődhet, szükséges-e egyáltalán megkülönböztetni a tanítói és a tanári professzionalizációt, a válasz egyértelmű, hiszen már a képzésük is különbözik egymástól, valamint a pedagógiai folyóirataik tekintetében is eltérés mutatkozik, de talán az egyik legfontosabb érv az eltérő metodikai kultúra és az ehhez szorosan kapcsolódó szaknyelv kialakulása.

Az újabb kutatási irányok egyike a praxis sajtórepresentáció-vizsgálata. A korábbi, a klasszikus források feltárására hagyatkozó kutatások, elemzések mellett jelent meg a pedagógiai nézőpontú sajtóelemzés, szaksajtókutatás, melynek mára már jelentős szakmai bázisa alakult ki. Elégséges¹ – a teljesség igénye nélkül – például Szabolcs Éva (2001), Pukánszky Béla (2002), Tészabó Júlia (2008), Kereszty Orsolya (2011), Kéri Katalin (2013), Baska Gabriella (2018) munkásságát említeni, vagy a XX. század második felének szocialista sajtójának elemzésére is vállalkozó Németh András vezette OTKA kutatások eredményeire² utalni. Darvai Tibor (2011), Géczi János (2012) és Somogyvári Lajos (2015) ikonográfiai sajtóelemzései további módszertani irányokat jelöltek ki, valamint említést érdemel még Péntes Dávid tanulmánya is (2016).

A dualizmus korszakának sajtókutatói előszeretettel alkalmazzák forrásként a *Néptanítók Lapját*, mely jelzésértékű számunkra a vizsgált időszak kánonképző sajtótermékeinek megítélése szempontjából. A Néptanítók Lapja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos orgánusaként jelentős szerepet töltött be a tanítói tudás kanonizációjának folyamatában, így forrásként való alkalmazása evidensnek tűnik.

Nóbik Attila neveléstörténeti kutatásai során kiemelt figyelmet fordít a sajtóforrásokra. A dualizmus korszakának neveléstörténeti feltárását nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is bővítette szakmai tevékenységével.

* Semmelweis Egyetem Pető András Kar, főiskolai tanársegéd, frank.tamas_zsolt@semmelweis-univ.hu

1. Terjedelmi okok és a recenzió műfaji sajátosságai miatt a szerzőktől csak egy-egy művet közöltünk.
2. Például Baska Gabriella (2015): Rituális elemek a Rákosi-korszak pedagógiai sajtójának propaganda szövegeiben.

Habilitációs dolgozata alapján készült monográfiája 2019-ben jelent meg a Szegedi Egyetemi Kiadó és a Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó gondozásában: *A pedagógiai sajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában* címmel, mely korábbi kutatásainak szintézise.

A monográfiában erőteljesen épít a jelentős hagyományokkal rendelkező (pedagógusi) professzionalizáció-történetre és -elméletre. A pedagógusszakma differenciálódása nemcsak a képzési követelményekben, a jövedelmi különbségekben, a hallgatói rekrutáció tekintetében, hanem a társadalmi szerepvállalásban, a társadalmi státuszra vonatkozóan is megnyilvánult tanító és tanár között, ezért elfogadja a Németh András által megfogalmazott professzionalizáció – szakmásokodás dichotómiát (Németh, 2013, p. 101.).

A kötet két nagyobb egységből áll. Az első rész a kutatási keret, a neveléstörténeti előzmények meghatározására szolgál. A második nagyobb egység a szerző eddigi dualizmuskori sajtókutatásait tárja elénk. A bevezető fejezeten kívül hét önálló és egy összegző fejezetre tagolódik a könyv.

A bevezető részben a szerző identifikálja kutatása tárgyát, elhelyezi a kutatói szcénában az általa vizsgálat tárgyává tett neveléstörténeti sajtókutatást, illetve a tanítói szakmásokodás kérdéskörét. A szerző megkülönbözteti az *iskolai tér*, a *szakmai tér* és a *pedagógiai tér* fogalmát, mely utóbbira vonatkozóan megállapítja, hogy „a pedagógiai sajtó is tekinthető pedagógiai térnek, amely ráadásul a pedagógusi tudás formálásának formális színterein (képzés) kívüli, annál jóval informálisabb színtere is” (p. 8.). Ez a szemlélet plauzibilissé teszi a sajtókutatást.

A *kutatás előzményei* fejezetben látványosan kibontakozik a hazai neveléstörténeti kutatások sokszínűsége, diverzifikációja. A szerző kiemeli a tanítóság történeti kutatásában Donáth Péter, Németh András, Kelemen Elemér és Pukánszky Béla munkásságát. Ezt követően Kovács Krisztina, Vincze Tamás, Szabolcs Éva, Molnár Béla, Baska Gabriella, Pirka Veronika, Sanda István Dániel kutatásait tárja elénk, mellyel tágabb kontextusba helyezi a tanítói szakmásokodás folyamatát.

A kötet második fejezetében a professzionalizáció angolszász és kontinentális elméleteinek bemutatása során nemcsak a két domináns folyamat elemeit tárja elénk, hanem egyértelmű szerzői törekvés mutatkozik a feltárt professzió-kutatások eredményeinek láthatóvá tételére is. Jó példa erre a szándékra azon megállapítása, hogy az angolszász és a kontinentális professzionalizációs folyamat első lépése megegyezik mindkét régió esetében: ugyanis mindkét területen először „a foglalkozás teljes munkaidőssé válása figyelhető meg” (p. 22.). Természetesen jogos a szerző azon kérdése, hogy a szakmásokodásra ráilleszthető-e az elmélet, mely szerint „a professziók tehát – a kialakult hagyományos értelmezések közös vonásait összegezve – olyan tudásigényes foglalkozáscsoportok, amelyek jellemzően felsőfokú képzésen, szakképzésen és tapasztalaton alapulnak. Sajátos társadalmi szükségletekhez kapcsolódnak, autonómiával rendelkeznek a klienseikkel és az állammal való kapcsolataikban, és speciális tudásuk, viselkedéskészletük és szakmai etikájuk van” (p. 18.).

A fejezet unikális része a *professzionalizáció – professzionalizmus – professzionalitás* hármásának elméleti ki-fejtése. Az első két fogalom alkalmazása eltérő a nemzetközi és a hazai szaktudományi kánonban. Míg a hazai neveléstudományi diskurzusban a *professzionalizáció* kifejezés terjedt el mind a folyamat, mind a szakszerűsödés leírására, addig a nemzetközi diskurzusban distinkciót alkalmaznak a leírásra: „a hivatásokhoz és foglalkozásokhoz kapcsolódó, megőrzésre és átörökítésre érdemes normatív értékeket” a *professzionalizmus* kifejezéssel jellemzik (p. 26.). Nőbik egy újabb kifejezés mellett is érvel: a *professzionalitás* kifejezést ajánlja figyelmünkbe, mely tovább árnyalja a szakmásokodás kutatásának, feltárásának peremvidékét: „az egyén ideológiájában, attitűdjeiben, ismereteiben és hiedelmeiben megjelenő, hivatásgyakorlását befolyásoló viszonyát a professzionalizmushoz, professzionalitásnak nevezi” a szakirodalom (p. 28.). A fogalom beemelése a kutatás keretébe

nem véletlen, mivel Nóbik Attila szerint „óvatosságra int a pedagógiai sajtóban publikáló néptanítók cikkeinek elemzéséből született megállapítások érvényességét illetően” (p. 28).

A harmadik fejezetben társadalom- és oktatástörténeti keretben mutatja be a tanítói szakmások történetét; hangsúlyozva a polgárosodás nyugat- és kelet-európai folyamatának eltéréseit, mely egyben választ is ad arra vonatkozóan, mi okozta a két régióban az oktatási alrendszer eltéréseit. Míg Nyugat-Európában a „polgári kultúra nyomására” indult fejlődésnek az oktatás, addig Kelet-Európára felülről, az „államilag vezérelt oktatás-igazgatási modernizáció” (Nagy, 2002, p. 8.) a jellemző, melynek „okozója” a polgárság létszámbeli hiánya. Nóbik gondolatmenetének fókuszja az iparosodó és egyben urbanizálódó társadalmak szerkezetének változása, mely magával hozza a szekularizáció megjelenését is, mely – hangsúlyozza a szerző – nem „vallástalanodást”, a hitélet megszűnését, hanem a vallásgyakorlás megváltozását jelentette. A *vallási individualizáció* értelmében – mint ahogy Rosta Gergely is fogalmaz (2019) – a „modernizáció és vallás nem állnak egymással összeegyeztethetetlen kapcsolatban. Ez nem azt jelenti, hogy a modernizáció hatás nélkül volna a vallásra, sokkal inkább azt, hogy ez a hatás nem feltétlenül negatív. Fontos alappillére az individualizációs elméleteknek, hogy különbséget tesznek az egyházhoz kötődő vallásosság és a hit, vagy általánosabb értelemben a nem egyházas vallásosság között” (p. 795).

A korszak bemutatását a tömegoktatás következményeinek gyakran idézett foucault-i magyarázatával kíséri, melyben kitér a testhasználat, a fegyelmezés témakörére, érinti az iskolai terek strukturáló szerepét, mivel a népoktatás, mely ekkor már tömegoktatást jelent, nem nélkülözheti az új típusú térhasználatot sem: „az egyik legfontosabb változás Foucault szerint az iskolai tér átalakítása volt” (p. 31.), mely többek között az osztályba sorolással hierarchizált rendszerbe sorolta a diákokat.

A fejezet záró részeiben Nóbik a dualizmus előtti és alatti tanítói szakmások emancipációjának áttekintésére tesz kísérletet. Főképp Németh András neveléstörténeti kutatásai kapnak itt helyet, de mellettük felvillannak Kelemen Elemér tanítóegyleti kutatásai is, melyek jelentősen árnyalták a néptanítóság fejlődéstörténetéről összegyűlt ismereteinket, így fontos szegmensévé váltak a néptanítói ethosz megismerésének. A tömegoktatás megjelenése és elterjedése „az intézményes és a családi nevelés megerősödése, rivalizálásuk kezdetének” (p. 33.) időszaka is egyben, így nem véletlen, hogy a dualizmus gyermekképeinek változásait is tárgyalja a fejezetben, mely változássorozat alapjaiban hatja át a tanítói praxis mindennapjait.

Nagy Mária kutatásaira hivatkozva a századforduló tanítókat érintő statisztikai adatsoraival zárja a fejezetet. Ugyanis erre az időszakra esik a tanítónők számarányának intenzív emelkedése, mely a kötet későbbi fejezeteiben kap fontos szerepet.

A kötet második egységében kísérletet tesz arra, hogy bemutassa saját eddigi dualizmuskori neveléstörténeti sajtókutatásait. Az érintett rész bevezetőjében meg is fogalmazza az első tartalmi nehézséget: „a témában kevés átfogó elemzés készült” (p. 41.), így Gécz János és Szabolcs Éva kutatásaira támaszkodik a sajtótörténet bemutatásánál. A problematika nemcsak a jelenkori kutatások hiányából fakad, hanem, mint ahogy Elekes Dezső, az első sajtóstatistikus megfogalmazza, „a tényleg eladott példányszám – a sajtótermék elterjedésének igazi mutatószáma – a legtöbb időszak sajtóterméknél féltve őrzött titok, amelyet laptulajdonos vagy kiadó nem szívesen bocsát statisztika rendelkezésére” (1927, p. 251.). Így valójában igen korlátozott a kutatói hozzájárulás az autentikus, hiteles forrásokhoz lapterjesztési, lapfogyasztási, újságolvasási adatokra vonatkozóan. Éppen ezért is imponáló az az alaposág, mellyel Nóbik Attila feltárta a kolozsvári Család és Iskola olvasóközönsége szociokulturális hátterét.

Követve a könyv felépítésének logikáját a következő három fejezet a feminizáció – feminizmus témakörét járja körbe sajtótörténeti alapozással. Tény és való, mint ahogy Nóbik is írja, „az utóbbi évtizedben a nőnevelés

történetével foglalkozó kutatások élénkülése figyelhető meg a magyar neveléstörténeti kutatásokban” (p. 51.), de még így is kevés számú hazai kutatás van jelen a palettán, sajtóforrásokat dominánsan használó még kevesebb,³ ezért is igen értékesek Nóbik kutatásai.

Vizsgálatának témájául a női szerzők jelenlétét, illetve a szakmai diskurzusokban megjelenő női témákat választotta. A vizsgált hat szakmai orgánus és a kijelölt intervallum (1887–1991) védhető, hiszen a *Család és Iskola* korábbi exploratív vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy a dualizmus időszakában – bár a sajtó expanziója jelentős volt – kevés szakmai lap tudott több évig talpon maradni. A vizsgált lapokban a női szerzők jelenléte minimális, a felekezeti lapokban nincs is női publikáló, de még a *Nemzeti Nénevelés* esetében sem éri el a negyven százalékot a női publicisták aránya. Bár az eredmény meglepőnek tűnhet, de a szakfolyóiratokban történő publikálás alapvetően a tudományos elit közege, mely egyébként a 21. században is inkább a férfiak „felségterülete” (Lannert & Nagy, 2019). Nóbik eredménye megerősíti azon korábbi kutatásokat, melyek szerint a korai női értelmisége láthatatlan volt, „nem hagytak hátra forrásokat és tevékenységükről keveset tudunk” (Pető, 2006).

A kevés női szerző nem tudta, talán nem is kívánta tematizálni a közbeszédet, ahogy Nóbik Attila fogalmaz: „azok témái belesimultak a folyóiratok témái közé” (p. 58.). Leginkább módszertani kiadványokat, tankönyveket elemeztek a női recenzensek: „kritikáikban a témákban láthatóan magabiztosan mozogva rámutatnak a férfi szerzők által írt tankönyvek módszertani és tárgyi tévedéseire” (p. 58.), úgy tűnik tehát, ebben a műfajban teljesedett ki szakmai identifikációjuk. Egyetlen érdelemes cikksorozat jelent meg a vizsgált időszakban, mégpedig – mai szóhasználattal élve – egy wage gap-jelenség ürügye kapcsán. A tanítónők – a praxisban betöltött számarányukhoz képest jóval kisebb – térfoglalását, a tudományos kánonban történő reprezentációját nehezítette, hogy a szerkesztői pozíciók férfiak által uralt terület volt, és ők alapvetően határozták meg a publikált tartalmakat. A tanítónők számára – tradíció híján – nem maradt más stratégia, mint az idomulás a mainstream pedagógiai vonulathoz, a társadalmi elvárásokhoz – állapítja meg Nóbik. Emancipációs törekvéseik – a feminizmus kezdeti időszakában – ekkor még nem jelentek meg.

Ebből az aspektusból nézve jogos kutatói kérdés, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos orgánuma, a *Néptanítók Lapja* reflektált-e a lassan kibontakozó feminista mozgalmak felvetéseire, kezdeményezéseire. Kialakult-e diskurzus a felvetett témák tekintetében, illetve a tanítónők kapcsolódtak-e a feminista mozgalmakhoz? A publikált tartalmak szempontjából legaktívabb időszak 1896–1914 közé esett. A feminizmust kritizálók szinte mindig negatív konnotációval jelenítették meg a mozgalmat, programjaikat, képviselőiket. A feminista publicistákat legfőképpen a családi szerepelvárások, a reprodukciós jogok, a választójog és a nők testük feletti rendelkezési jogának óhaja miatt támadták, gyakran párhuzamot vonva az utóbbi támogatása és a prostitúció burjánzása között. A publikációk számosságának alacsony volta (24 cikk) már önmagában jelzésértékű. „A vizsgált időszakban nem kapott jelentős teret a feminizmus, a nőkérdés” (p. 72.) a minisztérium lapjában, továbbá nem mutatható ki kapcsolódás – tárta fel Nóbik Attila – a feminista mozgalmak és a tanítónői szakmai csoport között. A feminizmus tehát – a *Néptanítók Lapjában* a vizsgált időszakban szinte – láthatatlan volt. Ehhez képest akár szubverziónak is felfogható, hogy 1917 decemberében nyújtották be a választójogi

3. Lásd például Kéri (2018): *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*; Kereszty (2011): *Változó női szerepek: család és házasság reprezentációi „A Nő és a Társadalom” folyóiratban*; Kereszty (2013): *A Nő és a Társadalom folyóirat hétéves működése és sajtótörténeti jelentősége*.

törvényjavaslatot, melyben cenzushoz kötve, de megadták volna a nőknek a választójogot (Szécsi & Géra, 2017).

A monográfia utolsó részében a szerző a neveléstörténeti kutatások egyik vakfoltjának feltárására tett kísérletet. Hogyan és miként reprezentálódik a tanítók *nem szakmai tevékenysége* a Néptanítók Lapjában. A megfogalmazás pontosítását a szerző is indokoltnak érezte: a tanítók nem szakmai tevékenysége „azoknak a feladatoknak a megnevezésére szolgál, amelyek nem az iskolai-tantermi oktatómunkájukhoz kapcsolódtak” (p. 73). A témaválasztást nemcsak a tanító(nő)k anyagi megbecsülésének hiánya indukálta. A vizsgált tevékenységkör fontos szegmense a tanítói, főleg a községi, tanyai néptanítók „életvilágának”, az identitásuk részét képezi – vélelmezi a szerző. A tanítóképzők képzési anyagába is beillesztett nem szakmai tevékenységek körébe tartozott például a méhészet, a selyemhernyó-tenyésztés, a fa- és gyümölcsstermesztés. A tartalmak feltárása során a szerző kiemelten a méhészetre fókuszált, és bár egyértelművé vált, a tanítóság számára mind lelkiileg, mind anyagilag létszükséglet a nem szakmai tevékenység végzése, a vizsgált lapszámokban nem kapott jelentős teret a téma. Ezen hiátus mögött egy kettős identitás vagy valamiféle „szégyenérzet” állhat, melynek megállapításához újabb kutatás szükségeltetne – rögzíti Nóbik Attila. A korszakot kevésbé ismerők körében talán meglepő, de a tanítók példamutatása, például a méhészet művelése – „a tisztas megélhetést biztosító mellékjövedelemtől” függetlenül (p. 78.) – szinte nemzeti érdek volt, a szakpolitika részéről megfogalmazott tanítói népművelői ágencia: a tanítóság „a nép jólétét és a nemzeti vagyont gyarapodását is előmozdítja, önmaga és a haza iránti kötelességet teljesít, midőn okszerű méhtenyésztésre buzdul és buzdít” – idézi a tanulmány szerzője (p. 79.).

Összegzésként elmondható, hogy Nóbik Attila a szakmásodás dualizmuskori kutatásait bemutató kötete több olyan területre kalauzolja a szakértő vagy akár a laikus olvasót, mely jelenleg kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált a hazai kutatási szcénában. Ilyen a tanítónők szerzői reprezentációjának vizsgálata a dualizmuskori pedagógiai sajtóban, vagy a domináns forrásként használt Néptanítók Lapjában megjelenő feminizmusreceptióvizsgálat. A kötet szakmai értékét tovább emeli, hogy olyan fogalmak aktív használatát javasolja – professzionalizmus, professzionalitás, feminizáció –, mely a hazai neveléstudományi kánonban még kevésbé elfogadott.

Irodalom

1. Baska, G. (2015). Rituális elemek a Rákosi-korszak pedagógiai sajtójának propaganda szövegeiben. In Baska, G. & Hegedűs, J. (Szerk.), *Égi iskolák, földi műhelyek: Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére* (pp. 344–358). Budapest: ELTE PPK. Letöltés helye: <https://mek.oszk.hu/14600/14688/>
2. Baska, G. (2018). „Néptanítónak lenni nem comicum”: A Borsszem Jankó tanítóképe. In Fehérvári, A. (Szerk.), *A Borsszem Jankótól Bolognáig: Neveléstudományi tanulmányok. Metszéspontok.* (pp. 13–32). Budapest: L'Harmattan Kiadó.
3. Darvai, T. (2011). A Tanító című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970. *Iskolakultúra*, 21(6–7), 71–86.
4. Elekes, D. (1927). Az időszaki sajtó statisztikája. *Statisztikai Szemle Archívum*, (3), 250–271.
5. Gécz, J. (2012). A cigánytanulók képi megjelenítése: A Tanító, 1960–1970. In Buda, A. & Kiss, E. (Szerk.), *Interdiszciplináris pedagógia és a felsőoktatás alakváltozásai: A VII. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változata* (pp. 24–34). Debrecen: Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete, Kiss Árpád Archívum Könyvtára.
6. Kereszty, O. (2011). *„Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet. Letöltés helye: <https://adoc.pub/a-no-es-a-tarsadalom-a-nok-mvelodeseert-.html>
7. Kereszty, O. (2013). A Nő és a Társadalom folyóirat hétéves működése és sajtótörténeti jelentősége. In Kereszty, O. & Fehér, K. (Szerk.), *TERRA INCOGNITA Andragógiatörténeti tanulmányok* (pp. 93–120). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
8. Kéri, K. (2013). Pedagógiai sajtó a dualizmus kori Baranyában. *Neveléstörténet*, 10(3–4), 33–42.
9. Kéri, K. (2018). *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*. Pécs: Kronosz Kiadó.
10. Lannert, J., & Nagy, B. (2019). A nők helyzete a magyar tudományos életben. *Szociológiai Szemle*, 29(4), 63–82.
11. Nagy, P. T. (2002). *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok; oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest: Oktatókutató Intézet Új Mandátum Könyvkiadó.
12. Németh, A. (2013). A néptanítói szakismeretek konstrukciós folyamatai a 20. század elején – A Néptanítók Enciklopédiája példája alapján (1911–1915). *Magyar Pedagógia*, 113(2), 101–118.
13. Nóbik, A. (2019). *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmáskodás a dualizmus korában*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Letöltés helye: <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/17371/>
14. Péntes, D. (2016). A hazai pedagógia szaksajtó-kutatás történetéhez: A Pedagógiai Szemle genezise. *Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció*, 2016(3), 36–48. DOI: 10.21549/NTNY.15.2016.3.3
15. Pető, A. (2006). Társadalmi nemek és a nők története. In Bódy, Zsombor, Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek* (pp. 514–532). Budapest: Osiris Kiadó.
16. Pukánszky, B. (2002). Gyermeküket tanító apák – Az apaszerep a 19. század pedagógiai irodalmában. *Iskolakultúra*, 12(3), 5–15.
17. Rosta, G. (2019). Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány*, 180(6), 792–803. DOI: 10.1556/2065.180.2019.6.2
18. Somogyvári, L. (2015). *Ikonográfia a neveléstörténet-írásban. Pedagógiai életképek a hatvanas évekből*. Budapest: Gondolat Kiadó.
19. Szabolcs, É. (2001). „...Tanítói állomásra pályázat hirdettetik...”; A Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában január-márciusban megjelent álláshirdetéseinek elemzése. In Baska, G., Nagy, M., & Szabolcs, É., *Magyar tanító; 1901* (p. 38–58). Pécs: Iskolakultúra. Letöltés helye: <https://mek.oszk.hu/01800/01866/>

20. Szabolcs, É. (2002). A gyermektanulmányi szemléletmód megjelenése a magyar pedagógiai sajtóban, 1890–1906. *Iskolakultúra*, 12(3), 33–38.
21. Szécsi, N., & Géra, E. (2017). *A modern budapesti nő (1914–1939)*. Budapest: Európa Könyvkiadó.